

KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ İNKİŞAFETDİRİCİ TƏLİMİN ELEMENTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Ş.L. Quliyeva,

Tovuz Rayon Təhsil Şöbəsi

T.Ə. Mahmudov,

Tovuz rayonu Çobansixnaq kənd orta məktəbi

V.H. Əsgərov,

Lənkəran Dövlət Universiteti

Təkamül nəticəsində insan tipi Home Sapiens-ağıllı **insan** formalaşmışdır. Hazırda mütəxəssislər onu ağıllı insan adlandırmaq əvəzinə problemi həll edən **bilən** və mühakimə yürüdə bilən insan adlandırmağı təklif edirlər. İnsan öz təbiəti etibarlı ilə **yaradıcıdır, onun varlığının mahiyyəti yaradıcı olmasında** və daim yeniliyə meyilli olmasında özünü büruzə verir.

İnkışafetdirici təlimin əsas məqsədi şagirdin zehni qabiliyyətini inkışaf eidirmək, onun potensial imkanlarından maksimum surətdə istifadə etmək, qarşısına çıxan problemi **yaradıcı** surətdə həll etmək bacarığının formalaşdırılması təşkil edir. Bununla şagird yalnız konkret problemi həll etmir, eyni zamanda bundan sonar qarşısına çıxacaq oxşar problemin həlli üslunu tapmış olur. Ən başlıcası ona məlum olan billiklər əsasında yeni billiyi müstəqil surətdə əldə edir və həm də özünü təsdiq etmiş olur.

İnkışafetdirici təlim billiklərin mənimsənilməsi prosesində reallaşır. Şagirdlərə fikirləşməyi və biliyi müstəqil surətdə əldə etmək bacarığını formalaşdırmaq üçün tədris olunan fənlərin imkanlarından yaradıcılıqla istifadə etmək müəllimdən bütün imkanlarını sərf etməyi tələb edir.

Kimyanı öyrəndikdə şagird konkret maddələr və kimyəvi reaksiyalar haqqında bilik alır, kimyəvi proseslərin qanunauyğunluqları və mahiyyətini izah edən anlayışlar və nəzəriyyələrlə tanış olur. Bu prosesdə zehni fəalliyətin bütün elementləri reallaşdırılır. Öyrənilən material dərk edilir, bilik toplanır, bunların əsasında inkışafetdirici təlimin fundamenti yaradılır. Şagirdlərin yaradıcı surətdə düşünmələrinin ilkin şərti onlarda qarşıya qoyulan problemin həllinin vacibliyinin dərk edilməsidir. Bu zaman ümumiləşdirmə, analiz, sintez, sistemləşdirmə, analogiya və abstraklaşdırmanın bütün elementlərindən istifadə edilir.

Şagirdə onun üçün lazım olan infarmasiyanı təhlil etmək bacarığı olmadıqda, təlimə marağı, azalır və son nəticədə tədris olunan fənn onun üçün maraqsız olur. Müəllim bunu görməli və vaxtında qarşısını almağa çalışmalıdır. Nə etməli? Bu suala müxtəlif formalarda cavab vermək olar. Ən əsası əvvəlcədən şagirdə

məntiqi fikirləşmənin elementlərinin formalaşdırılmasıdır. Bu zaman aşağıdakı ardıcılığı gözləmək lazımdır:

Zehni əməliyyat	Onun reallaşdırılması
Bilik	Terminlərin, anlayışların, faktların və nəzəriyyələrin yadda saxlanmasına çalışmaq, lazım gəldikdə onları fikrində yenidən canlandırmaq.
Dərk etmək	Sözlə ifadə olunanları kimyəvi formalar, tənliklər, tənəsüblər və cəbri tənliklər şəklində ifadə etmək. Hadisənin necə baş verəcəyini və nə ilə nəticələncəyini qabaqcadan proqnozlaşdırmaq
Tətbiq etmək	Tədris materialından konkret stiuasiyalarda istifadə etmək bacarığı. Nəzəriyyənin prinsplərini, qaydaları, anlayışları və bunlardan çıxan məntiqi nəticələrin problemin həllinə yönəldilməsi
Analiz	Bütövün hissələrini ayırmaq bacarığı onların arasındakı qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsi, mühakimədəki səhvi görmək, faktlar arasındakı fərqi müəyyən etmək. Hissələrdən bütövün təşkil edilməsinin dərk edilməsi
Sintez	Yeni bütöv alınması üçün tərkib hissələrinin kombinə edilməsi bacarığı. Problemi həll etmək üçün eksperimentin yaxud məsələ həllində həyata keçirəcək alqoritimlərin planlaşdırılması
Qiymətləndirmə	Əməliyyatların düzgün nəticəyə gətirib, yaxud gətirmədiyinin müəyyən edilməsi

Tədris materialı məntiqi ardıcılıqla təqdim edildikdə və bütün hallarda şagirdlərin biliyi müstəqil surətdə əldə etmələrini təmin edən formalardan istifadə etdikdə zehni fəaliyyətin yuxarıdakı formaları həyata keçirilir və inkişafetdirici təlim reallaşdırılır. Burada diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biri tədris materialının müasir həyatdakı roluna aid missalardan istifadə edilməsidir. Tədris materialını qısaltdıqca və onun tədrisini asanlaşdırdıqca şagirdlərin elmi mənimsəmələri səthi olur. Mahiyyət heç vaxt üzəə olmur.

Faktların və hadisələrin mahiyyətini və səbəblərini araşdırdıqca şagirdin zehni fəaliyyəti inkişaf edir, uzun müddət unudulmayan möhkəm bilik formalaşır.

Bunları reallaşdırmaq üçün kimyanın tədrisində **məsələ** həllinin xüsusi əhəmiyyəti var. Unutmaq olmaz ki, məsələ həlli məqsəd **deyil**. O, məqsədə **çatmaq üçün** vasitədir. Məsələ həlli prosesində zehni fəaliyyətin bütün elementlərindən yaradıcılıqla **istifadə edilir, fənlərarası** əlaqə yüksək səviyyədə təmin edilir, şagirdlərin potensial imkanlarından maksimum **surətdə istifadə** olunur.

Şagirdlərə məsələlər təqdim edilməzdən əvvəl **bildiririk ki**, onları həll etmək üçün tələsməsinlər, məsələnin şərtində verilənlərlə axtarılanlar arasında əlaqə yaratmağa çalışsınlar. Bu zaman şəhv nəticədən qorxmayın, hər biriniz özünüzdən təklif etdiyiniz, **üsulu** əsaslandırmağa çalışın və məntiqi ardıcılıqla hərəkət edin. Səmərəli və ilk baxışda qeyri -adi hesab olunan üsul daha yüksək qiymətləndiriləcək.

Məsələ 1. A maddəsinin məhlulunda 99% su var. **Məhlul** müəyyən müddət laboratoriyada qaldıqdan sonra suyun kütlə payı 98%-ə qədər azalmışdır. İlk məhlulun kütləsi neçə dəfə azalmışdır? (VIII sinif, məhlulların qatılığı)

Şagirdlər məsələnin həllinə iki üsulla yanaşırlar. Birinci qrup şagirdlər fərz edirlər ki, 100 qram məhlul götürülüb və ondan x qram su buxarlanıb.

(100-X) qram məhlulda ----- 1 qram duz var

100 qram məhlulda ----- 2 qram duz var

$$2(100 - X) = 100$$

$$X = 50$$

50 qram su buxarlanıb; Məhlulun kütləsi $\frac{100}{50} = 2$ dəfə azalır.

Riyazi hazırlıqları daha yüksək olan şagirdlər məsələni aşağıdakı üsulla həll etməyi səmərəli hesab edirlər. Fərz edək ki, x qram məhlul götürülüb və onda 0,01 X qram həll olan maddə var.

2 qram maddə ----- 100 qram məhluldadır

0,01 X _____ n " _____ "

$$n = \frac{0,01x \cdot 100}{2} = 0,5x$$

İlkin məhlulun kütləsi x qramdır və suyun bir hissəsi buxarlandıqdan sonra 0.5 x qram olur.

Məhlulun kütləsi $\frac{x}{0,5x} = 2$ dəfə azalır.

Məsələ 2. Kolba hidrogen-xloridlə doldurulmuşdur (n. şə-də).

Qaz kənara çıxmamaq şərti ilə kolba su ilə doldurulmuşdur. Alınan məhlulun kütlə payını hesablayın. (VII sinif "Məhlullar" mövzusu)

Həlli :

Üsul. Fərz edək ki, kolbanın həcmi 1 litirdir. 1 l (su) = 1000q; M(HCl) = 36,5q/mol $V_m = 22,4 \text{ l mol}^{-1}$

$$1 \text{ l HCl kütləsi } \frac{36,5 \text{ q/mol}}{22,4 \text{ l mol}} = 1,63 \text{ q(HCl)}$$

Məhlulun kütləsi $1000 + 1,63 = 1001,63$ q

Məhlulda HCl kütlə payı

$$\omega = \frac{1,63}{1001,63} \cdot 100 = 0,163\%(\text{HCl})$$

II üsul. Kolbanın həcmi V litr qəbul edək.

22,4(HCl) ----- 36,5q edil

V ----- x

$$X = \frac{36,5V}{22,4} \text{ q HCl}$$

V litr su $1000 v$ qram edir

Məhlulun kütləsi $1000 V + \frac{36,5}{22,4}$

Məhlulda HCl-un kütlə payını ω qəbul edək

$(1000 V + \frac{36,5}{22,4})$ qram məhlulda ----- $\frac{36,5}{22,4}$ q HCl var

100q məhlulda ----- ω HCl olar

$$\omega = \frac{100 \cdot \frac{36,5 v}{22,4}}{1000 v + \frac{36,5 v}{22,4}} = \frac{\frac{3650 v}{22,4}}{\frac{22400 v + 36,5 v}{22,4}} = \frac{\frac{3650 v}{22,4}}{\frac{22436,5 v}{22,4}} = \frac{3650 v \cdot 22,4}{22436,5 v \cdot 4} = 0,163\% (\text{HCl})$$

Göründüyü kimi məsələlərin hər ikisinin həllinin ikinci üsulu daha səmərəlidir. Burada şagirdlər riyaziyyatdan aldıkları biliklərdən yaradıcılıqla istifadə edirlər. Abstraklaşma aparılır və onun düzgünlüyü hesablama ilə təsdiq edilir.

Məsələ 3. 20° -də 1 l suda 10^{-7} mol su dissosiasiya edir. 1 ml suda neçə hidrogen ionu var ? (IX sinif "Elektrik dissosiasiya" mövzusu)

Məsələni həll etmək üçün şagirdlər mol, anlayışından, Avoqadro ədədindən, elektrik dissosiasiyaya aid biliklərdən əlavə mənfi üstlü ədədlər üzərində aparılan əməlyatlardan istifadə etməli olurlar.

1 litr = 1000 ml; 1 ml = 10^{-3} litr

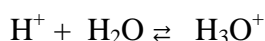
1 litr sudan 10^{-7} molu dissosiasiya edir.

$10^{-3} \cdot 10^{-7} = 10^{-10}$

10 litr sudan isə $10 \cdot 10^{-10} = 10^{-9}$ modu dissosiasiya edir.

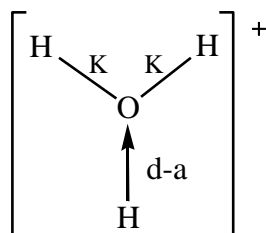
Elektrik dissosiasiya tənliyinə əsasən, 10^{-10} mol H^+ ionu əmələ gəlir $N_A^- = 6,02 \cdot 10^{23}$ mol $^{-1}$ olduğundan, $6,02 \cdot 10^{23}$ mol $^{-1} \cdot 10^{-10}$ mol = $6,02 \cdot 10^{13}$ ədəd H^+ ionu alınır. Şagirdlərə bildirilir ki, məsələnin həlli düzgündür. Lakin onun üzərində yenidən fikirləşin. Burada diqqətdən kənar qalan nədir? Məsələnin həlli yenidən nəzərdən keçirilir və şagirdlər belə nəticəyə gəlirlər ki, suyun dissosiasiya tənliyində hidrosimum ionu əmələ gəlməsi nəzərə alınmayıb:

Nə üçün H^+ ionu H_2O molekuluna birləşir? Şagirdlər bu sualın cavabında çətinlik çəkmirlər. H_2O molekulunda kimyəvi rabitəyə sərf edilməmiş elektron cütləri var:

H^+ ion H_2O molekuluna donor-akseptor rabitəsi vasitəsi ilə birləşir.

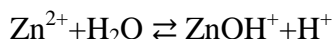

Nə üçün H_2O molekulunda kimyəvi rabitəyə sərf edilmiş iki cüt elektron olduğu halda, bir H^+ birləşir? Şagirdlər H_2O molekulunun və H_3O^+ ion elektron qurluşuna diqqətlə baxırlar və yenidən fikirləşirlər. Cavabı sanki gözlənilmədən və sevinclə tapırlar. H_3O^+ ionu müsbət yüklüdür. Baxmayaraq ki, onda kimyəvi rabitəyə sərf edilməmiş yenə də bir cüt elektron var, hər ikisi müsbət yüklü olduğundan H_3O^+ ionuna H^+ ionu birləşə bilməz.

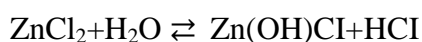
Məsələ 4. Gənc kimyaçı sınaq şüşəsinə sink-xlorid məhlulu tökdü, qızdırdı və ona üzəri təmizlənmiş sink metalı qırıntıları əlavə etdi. Bu zaman rəngsiz X qazı ayrıldı. X qazını təyin edin, reaksiya tənliklərini yazın. (IX sinif "Duzların hidrolizi" mövzusu)

Həlli: Məsələni həll etmək üçün şagird duzların hidrolizinə və metalların xassələrinə aid biliklərdən yaradıcılıqla istifadə edir. Bunların arasında indiyə qədər məlum olmayan əlaqə yaradılır və ilk baxışda qeyri-adi olan hadisənin, yəni

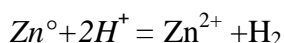
duzun metalla reaksiyasından qaz ayrılmasının səbəbi aydınlaşdırılır. Sink-xlorid zəif əsasdan və qüvvətli turşudan əmələ gələn duzdur. Bundan çıxan nəticə duzun hidrolizə uğramasıdır. Hidrolizə təsir edən amillərdən biri temperaturdur. Temperaturu artdıqda hidroliz sürətlənir. Sonra şagirdlər çətinlik çəkmədən $ZnCl_2$ -nin hidrolizinin tənliyini yazırlar:

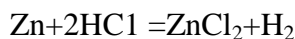
Molekulyar formada

Şagirdlər hələ də qaz ayrılmasının səbəbini izah edə bilmirlər. Onlara bildirilir ki, diqqətli olun, hidrolizin tənliyini bir də nəzərdən keçirin. Burada dərkətmə yüksək səviyyədə həyata keçirilir. Şagirdlər sink metalının duzun hidrolizindən alınan xlorid turşusu ilə reaksiyaya daxil olması nəticəsinə gəlirlər:

Molekulyar formada

Nəticə aşağıdakı kimi formalaşdırılır. Hidrogenin ayrılması tarazlığın sağa doğru yönəlməsinə, yəni sink-xloridin hidrolizinin sürətlənməsinə səbəb olur. Əvvəllər alınan biliklər əsasında hipotez irəli sürülür və onun doğruluğu təcrübə ilə təsdiq edilir. Kimyəvi proseslərin ümumi qanunauyğunluqları konkret misalda reallaşdırılır.

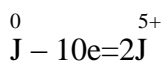
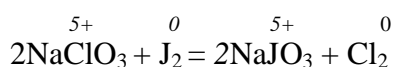
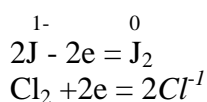
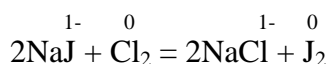
İlk baxışda qeyri-adi görünən və mümkün hesab edilməyən fakt aydınlaşdırılır. Fikirləşmənin mənbəyi duzların və metalların xassələrinə aid olan biliklərlə təcrübənin nəticəsinin ziddiyyət təşkil etməsidir. Bunların üzərində fikirləşmək problemin həllinə səbəb oldu. Ən nümunəvi çalışmalarda və məsələlərdə yaradıcılıq elementləri olmadıqda zehni fəaliyyət məhsuldar olmur. Şagird ona əvvəlcədən məlum olan alqoritmləri yerinə yetirdikdə yalnız yaddaşın gücündən istifadə edilir.

İlk baxışda həlli mümkün olmayan və şagirdə məlum olan biliklərlə ziddiyyəti olan çalışmalarda və məsələlərdə şagirdlərdə maraq doğurur, onlar problemin həllinə fəal surətdə yanaşırlar. Mahiyyətin nədən ibarət olmasını aydınlaşdırmağa çalışırlar. Bu prosesin səmərəli surətdə təşkil edilməsinin əsas

şerti şagirdlərə tam sərbəstlik verilməsidir. Heç vaxt sərbəstlik olmadan yaradıcılıq olmur. Problemin həlli prosesində şagirdlərin əməkdaşlıqla yaradıcılıqlarının təşkili inkişafetdirici təlimi həyata keçirir. Onlar birlikdə müzakirə edirlər və problemin həlli üçün müxtəlif variantlar irəli sürürlər. Hər bir şagird özünün təklif etdiyi həll üsulunun doğru olduğunu əsaslandırmağa çalışırlar. Müəllim onların bu təşəbbüsülərini heç vaxt söndürmür. Belə olduqda şagird biliyi özü əldə edir, onu yaşayır və özü üçün kəşf edir. Bəzi hallarda bilik olur, lakin şagirdin ona münasibəti olmur. Daha doğrusu aldığı biliyin mütləq olması kimi səhv təsəvvür yaradıcı surətdə düşünməyə imkan vermir. Bu da son nəticədə formalizmə səbəb olur.

Məsələ 5. 0,1 mol kalium-xlorata (**bertole** duzuna) **ekvivalent** miqdarda sərbəst yodla təsir etdikdə ayrılan xlorun həcmi (n.ş-də) hesablayın (**VIII sinif**, "**Halogenlər**" mövzusu)

Məsələni həll etmək üçün kalium-xloratla yodun reaksiya tənliyi yazılmalıdır. Lakin bu şagirdlərin halogenlərin nisbi fəallıqlarına aid olan bilikləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Dövri sistem cədvəlindəki mövqeyinə əsasən yuxarıdakı halogen aşağıdakını, yəni atom nömrəsi böyük olanı çıxarır, oksidləşdirir. Burada isə əksinədir. Nə üçün belədir? Bu sualın cavabını tapmaq üçün şagirdlər düşünlər. Müəllim onlara bildirir ki. Natrium-yodidlə xlorun reaksiya tənliyini yazın. Sonra natrium-xloratda xlorun oksidləşmə dərəcəsinə diqqət yetirin və prosesin mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışın.

Göründüyü kimi hər iki halda yod oksidləşir, xlor isə reduksiya olunur. Sonuncu reaksiya halogenlərin nisbi fəallıqlarına aid olan biliklərlə ziddiyyət təşkil etmir. Əksinə o qanunauyğunluğun elmi surətdə dərk edilməsinə və formalizmin aradan qaldırılmasına səbəb oldu.

Məktəbin məzunları arasında anket sorğusu aparılmışdır. Həmin sorğuda aşağıdakı suallar da var idi. Ötən 11 ildə məktəb sənə nə verdi? Siz ondan nə aparırsınız? Nəticə nədən ibarətdir?

Diqqəti ən çox cəlb edən cavab belə olmuşdur. "Məktəb mənə iki vacib şey öyrətdi: insanlarla ünsiyyət yaratmağı və özüməməxsus olan şəkildə fikirləşmək üçün müstəqil surətdə bilik əldə etməyi öyrətdi. Bunların hər ikisi həyatda mənə gərəkli oldu". Bu cavabda müasir məktəbin vəzifələri əhatəli və aydın şəkildə şəhr olunmuşdur. Bunları reallaşdırmaq üçün inkişafetdirici təlim tədrisin əsas ideyasını təşkil etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. V.M. Abbasov, M.M. Abbasov və başqaları. 8-ci sinif kimya, 2010.
2. V.M. Abbasov, M.M. Abbasov və başqaları. 9-cu sinif kimya, 2010.

Развитие в преподавании химии использования элементов обучения

Ш.Л.Кулиева, Т.А.Махмудов, В.Г.Аскеров

АННОТАЦИЯ

Целью работы является привитие студентам понятий творческого подхода в решении поставленных проблем.

Development of teaching chemistry using cell training

Sh.L. Guliyeva, T.A. Mahmudov, V.H. Asgarov

ANNOTATION

Purpose of work is impart to students the concepts of creativity in problem solving.

Açar sözlər: inkişaf etdirici, yaradıcı, analiz, sintez.

Ключевые слова: развивающий, творческий, анализ, синтез

Keywords: developing, creative, analysis, synthesis